

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏ FONOSEMANTİK HADİSƏLƏR

Xülasə

Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdəki atalar sözləri və frazeoloji vahidlərdə fonosemantik hadisələrdən bəhs edilir. Burada müxtəlif sistemli dillərdəki antroponimik və toponimik komponentlərin frazeoloji vahidlərinin fonetik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Fonetik fenomen alliterasiya izah olunur. Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən nümunələr müəllifin arqumentlərini sübut etdi. Müqayisə olunan dillərdə oxşar cəhətləri təsvir etmək üçün başqa bir fonetik hadisə assonansdan istifadə edilir. Təkrar başqa bir fonetik hadisədir. Müəllif göstərir ki, təkrar müxtəlif sistemli dillərdə antroponimik və toponimik komponentlərin frazeoloji vahidlərinin ifadəliliyini artırmağa kömək edir. Ritm antroponimik və toponimik komponentlərin frazeoloji vahidlərini daha axıcı və unudulmaz edir. Qafiyə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində antroponimik və toponimik komponentlərin frazeoloji vahidlərində, atalar sözlərində də geniş şəkildə işlənir.

Açar sözlər: frazeoloji vahid, atalar sözləri, alliterasiya, assonans, ritm, qafiyə, paralelizm, ellipsis, inversiya

Nushabe Asadova
Azerbaijan Architecture and Construction University
asadova.nushabe@rambler.ru

Phonosemantic phenomena in the proverbs and phraseological units in the languages of different system

Abstract

This article studies the phonosemantic phenomena in the proverbs and phraseological units in the languages of different system. The phonetic features of phraseological units of the anthroponymic and toponymic components in the languages of different system are analyzed. The phonetic phenomenon of alliteration is explained. Examples from the Azerbaijan, English and Russian languages confirmed the author's arguments. Another phonetic phenomenon, assonance, is used to describe the similarities in the compared languages. Repetition is another phonetic phenomenon. The author shows that repetition helps to increase expressiveness the phraseological units of the anthroponymic and toponymic components in the languages of the different system. Rhythm makes the phraseological units of the anthroponymic and toponymic components more fluent and unforgettable. Rhyme is also widely used in the phraseological units and the proverbs of the anthroponymic and toponymic components in the Azerbaijan, English and Russian languages.

Keywords: phraseological unit, proverb, alliteration, assonance, rhythm, rhyme, parallelism, ellipsis, inversion

Giriş

Şifahi xalq ədəbiyyatının, folklorun böyük və nəzərəçarpan bir qolu olan, hər bir xalqın leksikasının zəngin bir qatını təşkil edən atalar sözləri və frazeoloji birləşmələr aid olduğu dildə hazır şəkildə təzahür edir, həmin dilin daşıyıcıları olan xalqın müdrikliyinin, mənəviyyatının, əqidə və məsləkinin simvolu, rəmzi olaraq həyatın ayrı-ayrı səhifələrində yerinə uyğun müvafiq olaraq istifadə edilir. Atalar sözləri qısa aforistik deyim kimi özündə aid olduğu xalqın düşüncə tərzini, həyata baxışını, keçdiyi tarixi yolu, məişətini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, məşğuliyyətini, mentalitetini, əmək fəaliyyətini, əxlaqi dəyərlərini, həqiqət anlayışını yığcam və obrazlı şəkildə

təqdim edən nəsihətamiz, ibrətamiz güşüncələri, fikirləri bitkin formada əks etdirən “şifahi xalq ədəbiyyatının ən zəngin janrlarından biridir” (Cəfərov, 1982: 116). Frazeoloji birləşmələr də müxtəlif anlayışları daha dolğun, daha ifadəli və lakonik çatdırmaq məqsədilə həm şifahi, həm də yazılı nitqin bütün janrlarında müraciət etdiyimiz nitq vahidləridir.

Yarandığı məkanı, müəllifi, mənşəyi bilinməyən, ancaq müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayaraq fəal şəkildə işləkliyi ilə hər bir xalqın dilini zənginləşdirən canlı, mənalı və obrazlı edən atalar sözlərini hikmətli sözlərdən fərqləndirən əsas cəhət odur ki, atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatına aid olub, mənşəyi bəlli olmayan “predikativ söz birləşməsi səciyyəsi daşıyır” (Bayramov, 1978: 35).

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində mənsub olduğu xalqın mentalitetinin, əxlaqi dəyərlərinin, müdrikliyinin ifadəsi olan atalar sözlərinin və frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri və fonetik tərkibi olduqca zəngin, maraqlı və rəngarəngdir. Aid olduğu xalqın milli dəyərlərini, əxlaqını, həyata baxışını əks etdirən bu nümunələrə nəzər saldıqda, onlarda alliterasiya, assonans, paronimizm, ritm, qafiyə, ritorika, paralelizm, söz oyunu kimi üslubi və fonetik hadisələrin şahidi oluruq.

Atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin səslənməsində ən çox rast gəlinən fonetik hadisələr alliterasiya və assonansdır. **Alliterasiya** eyni samitin təkrarı yolu ilə bədii təsiri gücləndirən fonosemantik hadisədir və həm Azərbaycan, həm rus, həm də ingilis dilində olan atalar sözlərində geniş şəkildə müşahidə olunur. “Dəqiq müşahidələr göstərir ki, atalar sözlərində çox səciyyəvi sövti (fonetik) xüsusiyyətlər vardır. Bu maraqlı xüsusiyyətlərdən alliterasiya, assonans, ritm və s. kimi məsələləri qeyd etmək olar” (Adilov, 2019: 41). “Alliterasiya sabit frazeoloji birləşmələrin (idiom, zərbi-məsəl, atalar sözü və s.) əsas ümumi xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.” (Məhərrəmli, 2015: 91). ” Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Yüz ölç, bir biç”. Bu atalar sözündə [ç, b] samitlərinin alliterasiyası ilə ifadəlilik yaranır. Bu atalar sözünün rus dilində ekvivalenti olan “Сто раз отмерь, один раз отрежь” [a, т, р] samitləri alliterasiya yaradır. Azərbaycan dilinin şifahi xalq ədəbiyyatından, folklorundan götürdüyümüz digər nümunələrdə də samit səslərin təkrarı ilə ifadəliliyin, təsirliliyin yaranmasının şahidi oluruq. Məsələn:

“Saman sənindir, samanlıq ki sənin deyil” [s, m, n];

“Başına gələn başmaqçı olar” [b, ş];

“Qız qızıl alma, qızı gözdən salma” [q,z,l,m];

“Yaman yeyənin olsun, yaman deyənin olmasın” [y,m,n,s];

“İgid odur atdan düşə, atlana, igid odur, hər əzaba qatlana” [g, d];

“Əqrəbənin əqrəbaya etdiyini əqrəb etməz əqrəbə” [q,r,b].

İngilis dilində: “Rob Peter to pay Paul” [p] (Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlinin);

When in Rome, do as the Romans do [r, n, m, d];

Carry coals to Newcastle [k, l] (Naxçıvana duzla getmək).

Rus dilində: “Прилетел гусь на Русь- погостит да улетит” [г, с, р, п,];

“Скучно Афонюшке на чужой сторонюшке” [ю, ш, к];

Frazeoloji birləşmələrdə də alliterasiya hadisəsinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Hacı ağa Həccə gedib” [h,c];

“Hamı gedər quş gətirər, Şaqqulu bayquş gətirər” [q, ş, g, t, r];

“Mart gözünə barmağım, çıxdı yaza oğlağım” [m,ğ] və s.;

Rus dilində: “Федот, да не тот” [д, т]; “Гог и магог” [г]; “выводить вавилоны” [в]; “Худ Роман, коли пуст карман” [м,н] və s.

Atalar sözlərində ifadəliliyin, melodikliyin yaranmasına, mənanın güclənməsinə təsir edən vasitələrdən biri də **assonans** fonetik hadisəsidir. Assonans hər hansı bir ifadə və ya cümlədə eyni sait səslərin təkrarına deyilir. M.Adilov assonansı və qeyd etdiyimiz fonetik hadisələri atalar sözlərini zərbi-məsəllərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən hesab edir: “Beləliklə, atalar sözləri məzmunca, mənşəcə olduğu kimi, formal xüsusiyyətlərinə görə də zərbi-məsəllərdən fərqləndirilə bilər. Bu xüsusiyyətlər qısa şəkildə aşağıdakılardır: sintaktik cəhətdən paralelizm (müvazilik)

prinsipi; qafiyəli olması, təkrarlar, alliterasiya və assonans, çoxvariantlılıq, müqayisə, antonimiya” (Adilov, 2019: 51). Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Sağlığında kor Fatı, öləndə badamgözlü” [a, o, ö]. Bu nümunədə alliterasiya hadisəsinin də şahidi oluruq, yəni [ğ, d] səslərinin təkrarı alliterasiya yaradır. Aşağıdakı nümunələrdə də maraqlı assonanslar müşahidə olunur:

“Üz döndü, könül döndü” [ü,ö];

“Küsülü qardaş , gəl yükü çataq, küsümüz küsülülükdə” [ü,a];

“Dağ dağa rast gəlməz, adam adama rast gələr” [a, ə];

“Gözəllik ondur, doqquzu dondur” [o,u];

“Torpaq bir verənə min verər, verməyəne heç nə verməz” [e,ə,i];

“El elə sığar, ev evə sığmaz” [e, ə, ı, a].

İngilis dilində: “as American as apple pie” (əsil amerikalı)

Rus dilində: “Голодному Федоту и репка в охоту” [o, e];

“По бедному Захару всякая щепка бьет” [o, a];

“Век живи, век учишь ” [e, и].

Folklor mətnlərində atalar sözləri, tapmacalar, bayatılar, nağıllar, dastanlar, frazeoloji birləşmələr və s. bu kimi nümunələrdə **paronimlər** və **paronimik münasibətlər** də yetərincə araşdırılıb. Lakin atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin fonosemantik hadisələri baxımından aparılan araşdırmalarda dilçilərin fikirləri bir qədər fərqlənir (Əlizadə, 1985: 67).

Fonosemantika dilçilikdə linqvistik işarənin iki tərəfi arasında motivli, qeyri-ənənəvi əlaqəni öyrənən bir istiqamətdir, fəza-zaman perspektivindən öyrənilən dilin səs-vizual (yəni onomatopoetik və səs-simvolik) sistemi olan linqvistik bir elmdir (6). Fonosemantika fonetikanın (ifadə müstəvisində), semantikanın (məzmun səviyyəsində), leksikologiyanın (bu planların məcmusu üzrə) və psixologiyanın (idrak nəzəriyyəsi) kəsişməsində doğulur və özünü təsdiq edir (7).

Bir çox dilçilər (M.İ.Fomina, O.V.Vişnyakova, E.V.Kuznetsov və b.) paronimlərə dar mənada yanaşıblar. Bu yanaşmada səslənməsinə görə oxşar olan eyniköklü, hətta vurğusu eyni hecaya düşən, eyni nitq hissəsinə aid olan, amma tamam fərqli leksik mənaya malik sözlər paronim adlandırılır (8).

Digər bir qrup dilçilər (A.N.Qvozdev, N.P.Kolesnikov, A.P.Kritenko, Y.S.Stepanov, N.M.Şanski və b.) paronimləri geniş mənada izah edirlər (9). Bura tələffüzü oxşar səslənən bütün sözlər aid edilir. Bu zaman təkcə fonetik cəhətdən yaxın olan eyniköklü sözlər deyil, həm də yaxın səslənməyə malik müxtəlif köklü, müxtəlif mənəli və müxtəlif nitq hissəsinə aid olan, səhvən biri digərinin yerinə işlədilən sözlər – paronomazlar da aid edilir (10).

Həm atalar sözlərində, həm də frazeoloji birləşmələrdə fonosemantik hadisə kimi paronimlər fərqli səviyyələrdə - fonetik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə araşdırılır (Abasquluyev, 1981: 72). Hər bir səviyyədə tələffüz zamanı sözlərdə baş verən alliterasiya, assonans, təkrar və digər fonetik hadisələr maraqlı doğurur. **Fonetik səviyyədə:**

Azərbaycan dilində: “*Kələklə gələn küləklə gedər*” [ə]: [ü];

Rus dilində: “*Каков Дёма, таково и дома*” [o]: [o];

Paremioloji vahidlərdə konsonant tipli paronimlər çox geniş yayılıb və bunlar paronim cütlüklərdə konsonant fərqlilikdən ibarətdir. Bu cür paronimlərdə müxtəlif tipli transformasiyalara - əvəzləmə, yerdəyişmə, kəsilmə, artırılma və s. formalara rast gəlinir. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

“Balalı ev *bazardı*, balasız ev *məzardı*” [b]: [m];

“*Hayla gələn, vayla gedər*” [h]: [v];

“Başı baş edən - *ayaq*, ayağı ayaq edən –*dayaq*” [-]: [d];

“El qarısı həm *gəc*, həm də *güc* açılar” [e]: [ü];

“Əli aşından da olub, Vəli aşından da” [-]: [v].

Rus dilində:

“Что Машка напряла, то мышка скрала” [a]: [ы];

“С голоду Малашке и алашки власть” [ь]: [-];

“У нашего Трошки задрожали ножки” [т]: [-]+ [p]:

Morfoloji səviyyədə ayırı-ayrı nitq hissələri digər nitq hissələri ilə paronimlik münasibətində ola bilərlər. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

“*Zalımın zülmü* yadında qalmaz” (sifət+isim);

“Ağam bir *xatın* aldı, davanı *satın* aldı” (isim+ sifət);

“Az danış, *saz* danış” (say+sifət);

“Elçisi *Gülüm* olanın başına *külüm* olar” (xüs. isim+ üm. İsim);

“Bağa *bağ* deməyiblər, *bağ* deyiblər” (isim+feil).

Rus dilində:

“Два брата с Арбата, а оба *горбаты*” (sifət);

“Хороша Маша, да не *ваши*” (əvəzlik);

“Со всем *Максим*, и Аксинья с ним ” (isim).

Təkrarlar da müqayisə olunan Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin folklorunun ən zəngin qatlarından olan atalar sözlərinin ekspressivliyini gücləndirməyə kömək edir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Həsən keçəl, keçəl Həsən”; “Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlinin”; “Həsən də qəlyan çəkən, Hüseyn də qəlyan çəkən” (eyni şey); Məhəmməd dağa tərəf getməsə, dağ Məhəmmədə tərəf gedər = Məhəmməd dağa sarı getməsə, dağ Məhəmmədə sarı gedər;

İngilis dilində: “If the mountain will not come to Mahomet, Mahomet must go to the mountain” (Abbasov, 2009: 47).

Rus dilində: “Люди с базара, а Назар на базар”;

Atalar sözlərində emosiya, ifadəlilik və axıcılıq yaratmaq məqsədilə işlənən **söz oyunu** hər iki dildə rast gəlinir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Mus-Mus deyənəcən, Mustafa de”; “Əli aşından da oldu, Vəli aşından da”;

İngilis dilində: “Hamlet with Hamlet left out” (mahiyətsiz bir şey); “Render unto Caesar the things that are Caesar's” (Hər kəsin haqqını özünə qaytarın- Отдай Цезарю то, что принадлежит Цезарю. = Кесарю кесарево.).

Rus dilində: “У Фили были, у Фили пили, Филю ж и побили”

Atalar sözlərində **ritmin** olması, ritmik parçaların yer alması canlı xalq dilinin müdriklik, ibrətamiz ifadələrini axıcı, yaddaqalan edir və onların unudulmaması üçün zəmin yaradır. “Atalar sözlərində ritmik parçalar çox böyük rol oynayır” (Adilov, 2019: 78). Məsələn: Nə yada sirrini ver, nə namərdə bel bağla. “Atalar sözlərində ritmin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Ritm xatirinə bəzən sözlərin mənası heç nəzərə alınmır” (Adilov, 2019: 80). Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Bir həsirdir, bir Məmmədnəsir” – yoxsulluğa işarədirsə, “Şah Abbası taxtda görüb, Nadiri qundaqda” ifadəsi uzunömürlülük haqqında deyilib.

İngilis dilində: “Between Scylla and Charybdis” (mifologiya) - (Siciliya və Xaribdoy arasında) - iki od arasında; Jack is no judge of Jill's beauty (məhəbbətin gözü kor olur).

Rus dilində: “Наш брат Исайка - без струн балалайка”.

Azərbaycan və ingilis dillərinin atalar sözlərini nəzərdən keçirəndə bu yığcam, ancaq dərin mənanı özündə ehtiva edən ifadələrdə məzmun kimi formanın da mükəmməlliyinə yardım edən fonetik vasitələr içərisində **qafiyəyə** də rast gəlirik. Qafiyə atalar sözlərində ifadəliliyi artıran, onların asanlıqla dildən-dilə ötürülməsinə səbəb olan vasitədir.

Azərbaycan dilində: “Yalançının evi yandı, heç kim inanmadı” (13).

İngilis dilində: “The Cat, the Rat, and Lovel our dog,
Rule all England under a hog”.

Rus dilində: “Ростом с Ивана, а умом с болвана”, yaxud “С именем-Иван, без имени болван” (14).

На всякого Егорку есть поговорка.

Не всякого поговорка для нашего Егорки.

У нашей Васеньки про все побасенки.

“Atalar sözlərində **rədfilər** də səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir” (Adilov, 2019: 83). Məsələn: Azərbaycan dilində: Əzəldən var idi hüsnü- camalı,

İndi olub dəli Bayramalı.

Yaxud: Söz var kəsər savaşı,

Söz var kəsdirər başı.

İngilis dilində: “Cheese such as men in Suffolk make,

But wish’d it Stilton for his sake.”

Rus dilində: “Добрый Иван- и людям, и нам; худой Иван- ни людям, ни нам”

Nəticə

Hər üç dildə atalar sözləri və frazeologizmlərin ifadəli, yığcam, mənalı, yaddaqalan olmasına xidmət edən bir sıra fonetik və üslubi fiqurlar mövcuddur ki, bu vasitələr daşıyıcısı olduğu xalqın zəkasını əks etdirən və əsrlərdən bəri cıllanıb gələn bu ifadələri yaşadır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, S. (1982). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: “Maarif”.
2. Bayramov, H. (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: “Maarif”.
3. Adilov, M., Yusifov, G. (2019). Sabit söz birləşmələri (Müəllimlər üçün vəsait). Bakı: “Elm”.
4. Məhərrəmli, Q., İsmayılov, R. (2015). Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. Bakı: “Altun kitab”.
5. Əlizadə, Z. (1985). Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: “Yazıçı”.
6. Common Proverbs, Their Origins. <https://enguroo.com/2019/10/17/common-proverbs-their-origins>
7. Forbidden fruit is the sweetest.
https://en.wiktionary.org/wiki/forbidden_fruit_is_the_sweetest
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/paronimicheskie-otnosheniya-v-russkikh-poslovitsakh-s-antropnimami-strukturnyy-aspekt>, Maksudova Umsalimat Agalakov, Paronimicheskiye otnosheniya v russkikh poslovitsakh s antropnimami (strukturnyy aspekt)
9. Kasimova, I.N. Otobrazheniye istorii angliyskogo naroda v yego poslovitsakh i pogovorkakh. http://www.rusnauka.com/31_ONBG_2009/Philologia/54580.doc.htm
10. <https://az.wikiquote.org/wiki>, Azərbaycan atalar sözləri.
11. Abasquliyev, T. (1981). İngilis dilində atalar sözləri və onları Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməsi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı.
12. Abbasov, A. (2009). Dictionary of English- Azerbaijan Proverbs and Sayings. Bakı: “Turan evi”.
13. <https://ru.wikipedia.org/wiki>, fonosemantika, Material iz Vikipedii — svobodnoy entsiklopedii.
14. Vitalyevna, Kh.A. (2018). Sravnitelnyy analiz russkikh i angliyskikh poslovits, pogovorok. Yunyy uchenyy. № 1.1 (15.1), s.91-94. URL: <https://moluch.ru/young/archive/15/1177/>

Göndərilib: 19.10.2023

Qəbul edilib: 12.12.2023